

O'ZBEK TILIDA MUSIQA ASBOBLARIGA XOS TOVUSH FE'LLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Alijonova Durdona Farxodjon qizi

Annotatsiya: *o'zbek tilida narsa-buyum akustikasini ifodalovchi fe'llar mavjud. Ularda tabiiy ovoz harakatini inson ta'sirida hosil qilinadi. Musiqa asboblari xos tovush fe'llari inson < musiqa asbobi < harakat < ovoz ketma-ketligi natijasida vujudga keladi.*

Kalit so'zlar: *tabiiy tovush, narsa-buyum akustikasi, nominatsion-motivatsion model, leksik-semantik guruh, musiqa asboblari xos tovush fe'llari.*

Tilda tabiiy hodisalar, fizik jarayonlar bilan bog'liq ovoz harakatini ifodalovchi mustaqil so'zlar tabiiy tovush fe'llari, deb yuritiladi. Masalan, *shovullamoq* (shamolning eshishi bilan bog'liq tovush harakati), *gumburlamoq* (momaqalldiroq yoki portlash bilan bog'liq tovush harakati), *shitirlamoq* (daraxt barglari, suv va yomg'irning tovush harakatlari), *g'uvullamoq* (havoning kuchli oqimi yoki yirik jismning tovush harakati), *chiq-chiqllamoq* (soat, suyuqlik: yomg'ir, qon tomishi bilan bog'liq ovoz harakati), *ting'illatmoq* (dutorning ovoz harakati) kabi.

Narsa-buyum akustikasini ifodalovchi tovush fe'llari ham muayyan darajada inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan ovoz harakatlarini ifodalaydi. Ular nominatsion-motivatsion jihatdan *inson > narsa-buyum > harakat > ovoz (tovush)*, *narsa-buyum > harakat > ovoz (tovush)* modelida shakllanadi. Mazkur tovush fe'llarining leksik-semantik guruhlari o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Masalan, soat, qo'ng'iroq va boshqa signal ifodalovchi vositalarning ovozi ifodalovchi tovush fe'llari: *chiqillamoq, jiringlamoq* kabi.

O'zbek xalqining musiqiy madaniyati milliy cholg'ularga boy hisoblanib, tanbur, dutor, g'ijjak, nay, qo'shnay, sunray, karnay, chang, qonun, ud, rubob, doira va nog'ora kabi asboblari mohir ijrochilar tomonidan foydalaniladi, kuy ijro etiladi.

Childirma, dutor, rubob va boshqa musiqa asboblari tortilgan teri tebranishi natijasida havoda tovush to'lqinlarini hosil qiladi. Haqiqatda, tovush havoda tarqaladi, havo qulog'imizning tovush pardalari bilan kontaktda bo'ladi va ularni tebratadi¹.

Tovush – musiqaning ifoda kuchiga ega eng kichik tarkibiy qismi. Musiqiy tovushlar ma'lum musiqiy tizimni tashkil etib, muayyan baland-pastlik ([lad](#)), uzun-qisqalik ([ritm](#) va [metr](#)), [dinamika](#) va [tembrga](#) ega bo'ladi.²

G'azzoliy tovush va ohanglarning inson eshitish a'zolariga ta'siri haqida muhim fikrlarni bayon etgan. Mutafakkir yozadi: “Qushlar va hayvonotning xush sadolarini eshitmoq ham quvvai somi'ani (eshitish organlarini) tarbiya qilib, lazzatlantirur. Yaxshi ovoz yaxshilik vajhidan ani eshitmak harom bo'lishi durust emas, balki haloldur. Chunki, inson aqlining yonida yana besh havosi mudrika (besh idrok) bordurki, ularning har qaysilari o'zi lazzatlanadigan narsalari bilan tarbiya topadir.

Chunonchi, yashillik, oqin suv va chiroylik ranglardan – ko'z, xushbo'yliklardan – burun, shirin va nordonlardan – og'iz, muloyim, yumshoq narsalardan – badan, ilm va ma'rifatdan – aql, yaxshi ovoz, yoqimlik musiqa va bulbul sadolaridan quloq tarbiyalanur”³.

Imom G'azzoliy yaxshi ovozlar chiqadigan o'rinlariga qarab uch turga bo'linadi deydi: “Agar ovoz jonsiz narsalardan chiqsa ular setor, chang, do'mbira va boshqa shunga o'xshashlardir. Agar jonlik mavjudotlar bo'g'zidin chiqsa u yo odam ovozi yoki bulbullar, qumrilar va boshqa shularga o'xshab kelishtirib sayraydigan qushlarning ovozidir. Bular yaxshilik bilan barobar ko'ngilga yoqimli va xush kelur. Shuning uchun ularni eshitmoq lazzatlik bo'lur, lekin, setorlarning ovozini jonivorlarning ovoziga o'xshatib chiqarmoqlari sun'iy bo'lub, tabiiyga o'xshatmoqdir.”⁴

¹ Abdurahmonov Q., Xamidov V., Axmedova N. Fizika. Darslik. – Toshkent, 2017. B. – 364.

² [https://uz.wikipedia.org/wiki/Tovush_\(musiqi\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Tovush_(musiqi))

³ Имом Абу Хомид Газзолий. Ихёул-улум. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2014. – 512 б.

⁴ Имом Абу Хомид Газзолий. Ихёул-улум. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2014. – 512 б.

Ana shu musiqa asboblari xos ovoz harakatlari tovush fe'llari orqali ifodalanadi: *bakabanglamoq, bakabanglatmoq, bangillamoq, ding'irlamoq, dutdutlamoq, gijbanglatmoq, jaranglamoq, qarsillamoq, qarsillatmoq, ting'irlamoq, vadavanglatmoq, vat-vatlamoq, vangillatmoq* kabilardan iborat. Ovoz chiqishi manbasiga ko'ra quyidagicha guruhlanadi:

1. Damli cholg'u asboblari ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llari.
2. Torli cholg'u asboblari ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llari.
3. Urma cholg'u asboblari ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llari.

Damli cholg'u asboblari: sunray, nay, qo'shnay, karnay⁵ kabi musiqa asboblari o'z ichiga oladi. Ularning ovoz harakatini ifodalaydigan tovush fe'llarida baland, shovqinli, davomli ovoz chiqarishni ifodalovchi fe'llardan iborat bo'ladi. O'zbek xalqining tantanali bayram va marosimlarining boshlanishi ushbu cholg'u asboblari bilan o'tkaziladi.

Bang'illamoq (karnay). *G'art-g'urt... Nuqul bang'illaydi.* (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar 45-b.)

G'artillamoq (karnay). *Karnaylar quloqlarni batang qilib g'artillardi.* (G'.Rasul, Adolat. 21-b.)

G'artillatmoq (karnay). *Shundoq deraza tagida bittasi ikki quloq keladigan mis trubani g'artillatyapti.* (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar 46-b.)

G'irillamoq (radiokarnay). *Radiokarnay g'irillab turib, birdan gapira boshladi.* (S.Ahmad, Ufq. 192-b.)

G'iyt-g'iyt qilmoq (karnay). – *Voy-voy ovozinig xunukligi. G'iyt-g'iyt qiladi.* (O'.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar 47-b.).

Torli cholg'u asboblari ud, qobiz, chang, rubob, tanbur, dutor, do'mbira⁶ kabilar kiritiladi. Ularning ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llariga *ding'illamoq, ting'illamoq, ding'illatmoq, ting'illatmoq, ding'ir-ding'ir qilmoq, ding'etmoq* kabi fe'llardan iborat.

Ding'illamoq (do'mbira). *Do'mbirani chalganimda, undan ding'illab*

⁵ Rahmatov Q. Cholg'u ijrochiligi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2014. – 183 b.

⁶ Rahmatov Q. O'sha asar. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Namangan. 2014. 183 b.

oqqan ovoz go'yo yuragimdan chirqirab chiqqan kuy singari sezildi. (Gazetadan)

Ting'illatmoq (dutor). Muxtorxon tokchadagi dutorni olib ting'illatdi. (H.G'ulom, Mash'al 23-b.)

Urma cholg'u asboblari daf, doira, childirma, nog'ora⁷ kabilar kiritiladi. Ularning ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llari: *gijbanglamoq, gijbanglatmoq, bakabanglatmoq, baka-bumlamoq, vadavanglatmoq, vadavang qilmoq, gumbura-qars qilmoq* – tantanavor baland ovoz chiqarilishi, *g'iyqillamoq* tovush fe'lida uyg'un tarzda sokin ovoz chiqarilishi ifodalanadi.

Gijbanglatmoq baralla yangratib chalmoq (childirma). Childirmani gijbanglatib o'ynayman.

Vadavanglatmoq baralla chalmoq (chirmanda). Bodomxon chirmandasini vadavanglatib yubordi. Shakarxon "Yaxshi bor" qo'shig'ini boshladi. (I.Rahim, Chin muhabbat, 41-b.)

G'ijbanglamoq childirma shiqildoqlarini shiqirlatib chalmoq (childirma). Qayerdadir childirma g'ijbanglamoqda. (A.Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari, 23-b.)

G'iyqillamoq g'iyqillagan ovoz chiqarmoq (garmon). Muttasil garmon g'iyqillarmish. (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar, 96-b.)

O'zbek tilining lug'at tarkibida musiqa asboblari chiqadigan ovoz harakatini ifodalovchi tovush fe'llarini yuqorida tahlil qildik. Ularda musiqa asboblari qanday ovoz chiqarishi ifodalanadi. Shunisi ahamiyatliki, barcha musiqa asboblari *chalmoq* fe'li bilan birikib, ana shu musiqa asbobining ovozini chiqarish, kuy ijro etish ma'nolarini ifodalaydi. Misol, *dutor chalmoq, nay chalmoq, doira chalmoq* kabi.

⁷Rahmatov Q. O'sha asar. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Namangan. 2014. 183 b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Q., Xamidov V., Axmedova N. Fizika. Darslik. – Toshkent, 2017. – 364 b.
2. Имом Абу Хомид Ғаззолий. Ихёул-улум. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2014. – 512 б.
3. Rahmatov Q. Cholgʻu ijrochiligi. Oʻquv-uslubiy qoʻllanma. – Namangan, 2014. – 183 b.
4. Hoshimov Oʻ. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 749 b.
5. Hoshimov Oʻ. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 336 b.
6. Hoshimov Oʻ. Bahor qaytmaydi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 280 b.
7. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Tovush_\(musiqa\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Tovush_(musiqa))